

ارائه یک روش مبتنی بر مدل زبانی برای واحدسازی پیکره فارسی

مسعود قیومی^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۴/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۳۰

چکیده

متن نگاشته‌شده فارسی دو مشکل ساده ولی مهم دارد. مشکل اول واژه‌های چندواحدی هستند که از اتصال یک واژه به واژه‌های بعدی حاصل می‌شوند. مشکل دیگر واحدهای چندواژه‌ای هستند که از جداسدگی واژه‌هایی که با هم یک واحد واژگانی تشکیل می‌دهند حاصل می‌گردند. این مقاله الگوریتمی را معرفی می‌کند که بتواند به‌طور خودکار این دو مشکل را در متن نوشتاری فارسی بکاهد و یک متن معیار را به‌دست آورد. الگوریتم معرفی‌شده سه مرحله دارد. در مرحله اول، واژه‌های چندواحدی از هم جدا می‌شوند و واحدهای چندواژه‌ای به یکدیگر متصل می‌شوند. برای این مرحله، یک الگوریتم پایه مبتنی بر مدل زبانی معرفی شده است که کار تفکیک واژه‌های چندواحدی به واژه‌های مستقل را انجام می‌دهد. این الگوریتم با توجه به چالش‌های پیش‌آمده بهبود می‌یابد تا کارایی آن افزایش یابد. همچنین این مرحله از یک تحلیل‌گر صرفی برای بررسی وند تصریفی و اشتقاقی و روش انطباق فهرست واژه برای رفع مشکل واحدهای چندواژه‌ای استفاده می‌کند. در مرحله دوم، از روش انطباق برای بررسی چندواژگی افعال استفاده می‌شود. مرحله سوم تکرار مرحله اول است تا مشکلات جدید ایجادشده در متن بعد از اجرای مرحله دوم مرتفع شود. الگوریتم معرفی‌شده برای واحدسازی داده زبانی پایگاه داده‌های زبان فارسی استفاده شده است. با استفاده از این الگوریتم، ۷۲/۰۴ درصد خطای نگارشی واژه‌های داده آزمون تصحیح شده است. دقت این تصحیح در داده آزمون

۹۷/۸۰ درصد و خطای نگارشی ایجادشده توسط این الگوریتم در داده‌آزمون ۰/۰۲ درصد است.

کلیدواژه‌ها: پردازش زبان طبیعی، واحدسازی داده، مدل‌سازی زبانی آماری، زبان‌شناسی پیکره‌ای.

۱- مقدمه

امروزه گسترش فناوری‌های مرتبط با زبان طبیعی، مانند غلطیاب‌های املایی و دستوری، ماشین ترجمه و غیره، و تنیده‌شدن این نوع فناوری با تاروپود زندگی، به تهیه‌ی سامانه‌هایی منجر شده‌است که از زبان طبیعی به‌عنوان ابزار ارتباطی برای یک هدف مشخص استفاده می‌کند. افزایش پذیرش عمومی این سامانه‌ها در گرو کارایی هرچه بیشتر آنهاست و برای داشتن کارایی بالاتر، نیاز است که این سامانه به اندازه‌ی کافی با داده‌ی زبانی آموزش ببیند. هرچقدر نوفه‌ی داده‌ی آموزش^۱ کمتر باشد، مدل دقیق‌تری به دست می‌آید.

اساساً تهیه‌ی داده‌ای که نوفه نداشته باشد بسیار سخت است و سبب می‌شود مدل زبانی تهیه‌شده فقط به این حجم داده‌ی آموزش محدود شود و کارایی خود را به هنگام استفاده‌ی عملی از دست بدهد. برای دسترسی به حجم بیشتر داده، نیاز است سامانه‌ای تهیه شود که بتواند به‌طور خودکار نوفه‌ی داده را به حداقل برساند. هدف این مقاله، معرفی الگوریتمی است که با کمک مدل زبانی آماری تلاش می‌کند داده‌ی غیرمعیار پرنوفه را به داده‌ای نزدیک به داده‌ی معیار با حداقل نوفه تبدیل کند.

ساختار مقاله حاضر به این شرح است: پس از مقدمه، در بخش ۲ عمده‌ی مشکلاتی که در پردازش داده‌ی فارسی با آنها مواجه می‌شویم معرفی می‌شود. در بخش ۳ به مطالعات و اقدامات عملی انجام‌شده برای معیارسازی و واحدسازی پیکره‌ی فارسی پرداخته می‌شود. در بخش ۴ داده‌ی فارسی که برای کاربرد عملی و واحدسازی داده به کار رفته‌است توصیف می‌شود. بخش ۵ به معرفی سامانه‌ی واحدسازی داده‌ی فارسی و بخش‌های آن می‌پردازد. در بخش ۶ به ارزیابی مدل معرفی‌شده پرداخته شده و مقاله با نتیجه‌گیری در بخش ۷ به پایان می‌رسد.

۱. training data

۲- چالش‌های پردازش خط فارسی

در پردازش خط فارسی، چالش‌هایی وجود دارد که با فائق آمدن بر آنها می‌توان به داده معیار دست یافت. قیومی و ممتازی (۲۰۰۹)، قیومی و همکاران (۲۰۱۰)، و شمس‌فرد (۲۰۱۱) عمده عوامل چالش‌زای پردازش خط فارسی را معرفی کرده‌اند که از میان آنها به دو مشکل اصلی اشاره می‌کنیم.

۲-۱- مرز واژه

شریفی‌آتشگاه و بی‌جن‌خان (۲۰۰۹) دو دسته مشکل در تعیین مرز واژه را با عناوین واحدهای چندواژه‌ای^۱ و واژه‌های چندواحدی^۲ مطرح کرده‌اند. دسته اول واژه‌هایی هستند که به دلیل ویژگی‌های نوشتاری بعضی حروف در خط فارسی و همچنین ویژگی زیباشناختی خط فارسی منفصل نوشته می‌شوند و این واژه‌های منفصل باید با هم ترکیب و به صورت یک واحد در نظر گرفته شوند؛ مانند «به‌نظر رسیدن» که معمولاً به صورت «به نظر رسیدن» نوشته می‌شود. واژه‌های دسته دوم واژه‌های چندواحدی هستند که به دلیل ویژگی‌های خط فارسی، به اشتباه به یکدیگر متصل می‌شوند و در اصل چند واژه مستقل‌اند، مانند «و یا بهتر است» که ممکن است به دلیل عدم درج فاصله بین واژه‌ها به صورت «ویا بهتر است» نوشته شود. دلیل اصلی ایجاد مشکل در دسته دوم، مربوط به مجموعه‌ای از حروف مانند «آ»، «ا»، «د»، «ذ»، «ر»، «ز»، «ژ» و «و» است که شکل چسبیده به حرف مجاور بعدی را ندارند؛ بنابراین، به هنگام تحریر این حروف در رایانه، درج فاصله نادیده گرفته می‌شود.

۲-۲- تنوع در نگارش واژه

رعایت معیارنویسی یکی از ویژگی‌های زبان نوشتاری است که تخطی از آن، اشتباه نگارشی محسوب می‌شود. به رغم تلاش فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۹) برای معیارسازی نوشتار واژه‌ها در زبان فارسی، وجود مشکلات یا محدودیت‌ها در پشتیبانی خط فارسی در فناوری‌های امروزی سبب شده‌است تا گویشوران این زبان به دلخواه خودشان املاهای واژه‌ها را تغییر دهند که

۱. multi-token unit

۲. multi-unit token

نتیجه آن ایجاد مشکل تنوع نگارشی برای یک واژه است. انواع نمونه‌های این تنوع‌ها در قیومی و همکاران (۲۰۱۰) ذکر شده‌است که باتوجه‌به هدف این مقاله، می‌توان به مواردی چون «علاقه‌مند»، «علاقه‌مند» و «علاقمند» اشاره کرد. قیومی و همکاران (۱۳۹۴) تلاش کرده‌اند به‌طور خودکار تنوع نگارشی واژه‌هایی که به هم مرتبط هستند را تشخیص دهند.

۳- پیشینه مطالعاتی

معیارسازی خط فارسی از جمله وظایف فرهنگستان زبان و ادب فارسی است که در همین راستا این سازمان دستور خط فارسی (۱۳۸۹) را تهیه کرده‌است. این دستور خط شامل قواعد نگارشی و فهرستی از استثناهاست. بلندبودن فهرست استثناها و وجود محدودیت‌ها در پشتیبانی خط فارسی در فناوری‌های جدید امروز، سبب کمرنگ‌شدن معیارنویسی شده‌است. اهمیت و تأثیر نحوه نگارش واژه در پردازش داده‌های زبانی توجه برخی پژوهشگران را به خود جلب کرده‌است. در ادامه به بعضی از پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه اشاره می‌شود.

شریفی‌آتشگاه (۱۳۸۸) در رساله دکتری خود تلاش کرده‌است با تهیه فهرست و الگو، واژه‌های فارسی را از دو جنبه ایستایی یا پویایی معیارسازی و واحدسازی کند. واژه‌های چندجزئی ایستا بسیط و غیرزایا هستند که برای این دسته از واژه‌ها از فهرست واژه و روش انطباق استفاده می‌شود؛ درحالی‌که واژه‌های چندجزئی پویا باز و زایا بوده و برای تشخیص این دسته از واژه‌ها از الگوهای قاعده‌مند استفاده می‌شود.

شمس‌فرد و همکاران (۲۰۱۰) مجموعه ابزارهایی را تهیه کرده‌اند که با استفاده از آنها می‌توان متن را باتوجه‌به دستور خط فرهنگستان زبان و ادب فارسی معیارسازی کرد. این ابزار متن‌باز^۱ نبوده و به‌صورت رایگان نیز در دسترس نیست. این ابزار سه کار تصحیح و تقطیع واژگانی، تحلیل واژگانی و برچسب‌گذاری مقوله دستوری را انجام می‌دهد.

سراجی و همکاران (۲۰۱۲) و سراجی و همکاران (۲۰۱۳) مجموعه ابزارهایی را تهیه کرده‌اند که پس از پیش‌پردازش داده ورودی، کار برچسب‌گذاری مقولات دستوری و همچنین تجزیه

1. open source

نحوی جملات در چارچوب دستور وابستگی را انجام می‌دهد. هضم^۱ نیز مجموعه ابزارهای متن‌باز به زبان پایتون^۲ است که مانند مطالعه سراجی و همکاران (۲۰۱۲) و سرابی و همکاران (۲۰۱۳) عمل می‌کند.

کاشفی (۱۳۹۰) ابزار متن‌بازی به نام «ویراستیار» را تهیه کرده‌است که به‌عنوان یک غلطیابِ املایی، کار واحدسازیِ واژه‌های فارسی را انجام می‌دهد. همچنین، فیلی و همکاران (۲۰۱۶) ابزاری به نام «وفا» را تهیه کرده‌اند که به‌عنوان یک غلطیابِ املایی، با بهره‌گیری از روش‌های قاعده‌بنیان و آماری متن فارسی را به متن معیار نزدیک می‌کند.

وزیرنژاد و همکاران (۱۳۹۴) ویرایش‌گر متن «شریف» را تهیه کرده‌اند که نوشتار فارسی را منطبق بر دستور خط فرهنگستان زبان و ادب فارسی معیارسازی می‌کند.

احمدیان و فیلی (۱۳۹۵) از درخت تصمیم^۳ به‌عنوان یکی از روش‌های یادگیری ماشین^۴ برای واحدسازی واژه‌های فارسی استفاده کرده‌اند. آنها نتیجه به‌دست‌آمده را با واحدسازی قاعده‌بنیان مقایسه کرده و نتیجه نزدیک به مدل قاعده‌بنیان را به‌دست آورده‌اند.

طباطبایی و صراف (۱۳۹۶) با استفاده از ترکیب دو شیوه پیکره‌محور و قاعده‌محور تلاش کرده‌اند مشکل معیارسازی و واحدسازی در پیکره فارسی را رفع کنند. در شیوه پیکره‌محور، از روش انطباق و فهرست واژگان حاصل از پیکره متنی «پیکره» (بی‌جن‌خان و همکاران، ۲۰۱۱) استفاده شده‌است.

قیومی (۱۳۹۶) برای فائق‌آمدن بر مشکل چندواژگی در حوزه پردازش نحوی، سه الگوریتم معرفی کرده‌است. در یک الگوریتم، واژه‌بست به‌صورت خودکار از ابتدا یا انتهای واژه میزبان جدا شده و از خروجی آن در تحلیل نحوی عمیق جمله استفاده می‌گردد. در دو الگوریتم دیگر، تفکیک واژه‌های چندواحدی از هم برای تشخیص واژه‌های مستقل و همچنین ترکیب واحدهای چندواژه‌ای برای تشکیل یک واحد واژگانی مورد توجه بوده‌است. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود کاستی‌های الگوریتم جداسازی واژه‌های چندواحدی پوشش داده و سبب افزایش کارایی الگوریتم شود.

1. <https://github.com/sobhe/hazm/>

۲. python

۳. decision tree

۴. machine learning

معیارسازی و واحدسازی متن ورودی، یکی از قسمت‌های مهم پیش‌پردازش است؛ و مطالعات انجام‌شده مبین اهمیت جایگاه معیارسازی و واحدسازی داده فارسی و پردازش خودکار آن است. از جمله مطالعات انجام‌شده در استفاده از مدل زبانی برای معیارسازی سایر زبان‌ها، می‌توان به مدل آماری تهیه‌شده توسط آدا^۱ و همکاران (۱۹۹۷) اشاره کرد که در آن برای معیارسازی داده مورد نیاز در سامانه پردازش گفتار از سرگشتگی^۲ استفاده شده است. یانگ^۳ و آیزن‌اشتاین^۴ (۲۰۱۳) تلاش کرده‌اند از مدل لگاریتم خطی^۵ به روش بی‌مربی^۶ برای ساخت مدل زبانی استفاده کنند تا از آن برای معیارسازی داده زبانی رسانه‌های مجازی بهره ببرند. در یک بررسی دیگر، لی^۷ و لیو^۸ (۲۰۱۴) هم تلاش کرده‌اند به روش بی‌مربی داده‌های زبانی رسانه‌های مجازی مانند فیس‌بوک را که توسط کاربران مختلف تولید شده‌اند را معیارسازی کنند، تا امکان استفاده از روش‌های معیار پردازش زبان میسر شود. اسکائل^۹ (۲۰۱۴) نیز از مدل زبانی سه‌نگاشتی^{۱۰} به همراه «تخفیف مطلق»^{۱۱} برای معیارسازی خط در ترجمه ماشینی زبان مقصد استفاده کرده است.

۴- داده زبانی

در انجام این مطالعه، دو نوع داده زبانی مورد نیاز است. داده اول، داده معیار^{۱۲} است که برای تهیه مدل زبانی معرفی‌شده در بخش ۵ کاربرد دارد. برای این منظور، از پیکره بی‌جن‌خان (۱۳۸۳) با حدود ۲/۵ میلیون واژه استفاده می‌شود. ویژگی این پیکره این است که مقوله دستوری واژه‌ها به صورت نیمه‌خودکار مشخص شده است، بنابراین این پیکره توسط انسان بازبینی شده است، اشکالات نوشتاری مربوط به خط در آن به حداقل رسیده است و می‌تواند به عنوان داده معیار این مقاله مورد استفاده قرار گیرد.

۱. G. Adda

2. Perplexity

3. Y. Yang

۴. J. Eisenstein

5. log-linear

6. Unsupervised

7. C. Li

8. Y. Liu

9. K. Scannell

10. trigram

11. absolute discounting

12. gold standard data

13. target data

داده دوم، داده هدف^{۱۳} است به این معنا که اشکالات نوشتاری مربوط به خط در آن تصحیح نشده است؛ و نیاز است با کمک مدل معرفی شده، اشکالات خطی پیکره هدف باتوجه به پیکره معیار برطرف شود. در انجام این پژوهش، پایگاه داده‌های زبان فارسی (عاصی، ۱۳۸۴) به عنوان داده هدف استفاده می‌شود. این پیکره نسبتاً متعادل^۱ است و متون نوشتاری کتاب، مجله، روزنامه، نمایشنامه، داستان کودکان، و گفتار رسمی و غیررسمی را دربرمی‌گیرد. این پیکره با حدود ۶۰ میلیون واژه، از پیکره بی‌جن‌خان بزرگتر است و علاوه بر فارسی معاصر، داده‌های زبانی از قرن‌های ۵ تا ۷ هجری شمسی را نیز دربر دارد (عاصی و قندی، ۱۳۹۴). بخش کوچکی از داده‌های این پیکره شامل اطلاعات زبان‌شناختی، مانند برجسب آوایی، بن‌واژه و مقوله دستوری، است که عمده برجسب‌ها به صورت دستی مشخص شده است.

۵- معرفی روش واحدسازی داده‌های فارسی

در این بخش، به معرفی مدل زبانی تهیه شده برای واحدسازی متن فارسی می‌پردازیم. با در نظر داشتن بررسی شریفی‌آتشگاه و بی‌جن‌خان (۲۰۰۹)، در مدل ارائه شده تلاش شده است بررسی واژه‌های چندواحدی و واحدهای چندواژه‌ای در سه مرحله انجام پذیرد. بررسی واژه‌های چندواحدی نسبت به واحدهای چندواژه‌ای دارای اولویت است تا ابتدا واژه‌های به اشتباه به هم متصل شده از هم منفصل شوند. سپس، وندهای تصریفی یا اشتقاقی منفصل شده از واژه پایه به هم متصل شوند و یک واحد واژگانی را ایجاد کنند. لازم به ذکر است که در این پژوهش، انجام واحدسازی بیشتر بر روی واژه‌های ساده و نه واحدهای چندواژه‌ای، مانند حرف اضافه مرکب یا حرف ربط مرکب، متمرکز است. در ادامه، بخش‌های مرتبط با این سه مرحله توصیف می‌شود. در بخش ۱-۵، بخش‌های مختلف روش پیشنهادی و چالش‌های پیش‌رو که باید در طراحی الگوریتم در نظر گرفته شود تشریح می‌شود؛ و سپس در بخش ۲-۵، الگوریتم مورد نظر به صورت منسجم توصیف می‌شود.

۱. balanced

۵-۱- کلیات و چالش‌ها

۵-۱-۱- استخراج اطلاعات آماری n-نگاشت^۱

اساساً برای تهیه مدل زبانی آماری به اطلاعات n-نگاشت نیاز است که این اطلاعات از پیکره زبانی استخراج می‌شود. در بخش ۴، ویژگی‌های پیکره‌های استفاده‌شده توضیح داده شده‌است. برای تهیه مدل، دو نوع اطلاعات n-نگاشتی استخراج می‌شود: الف) استخراج اطلاعات آماری تک‌نگاشتی^۲ و دو‌نگاشتی^۳ واژه‌ها از پیکره معیار. به‌هنگام استخراج اطلاعات، علایم سجاوندی در این پیکره نادیده گرفته می‌شود؛ ب) استخراج اطلاعات دو‌نگاشتی واژه‌ها از پیکره هدف.

۵-۱-۲- الگوریتم پایه تفکیک

برای حل مشکل واژه‌های چندواحدی، از یک الگوریتم بازگشتی^۴ استفاده می‌شود. در این الگوریتم تنها به یک نوع اطلاعات نیاز است که عبارت است از فهرست واژگان موجود در اطلاعات آماری تک‌نگاشتی واژه‌ها از پیکره معیار. این اطلاعات از این پس «واژگان معیار» نامیده می‌شود.

در این الگوریتم، ابتدا وجود یا نبود زنجیره ورودی در این فهرست واژه کنترل می‌شود. در صورت نیافتن واژه در این فهرست، بررسی حرف‌به‌حرف زنجیره انجام می‌شود. چنانچه به هنگام خواندن آن زنجیره از ابتدا، واژه‌ای از توالی این حروف به دست آید که در واژگان معیار وجود دارد، آن واژه از ابتدای زنجیره به‌طور موقت جدا می‌شود و بقیه زنجیره به‌صورت بازگشتی برطبق همین الگوریتم بررسی می‌شود. اگر اجرای الگوریتم بر روی بقیه زنجیره پاسخ مثبتی دهد، تفکیک انجام‌شده مورد تأیید قرار می‌گیرد و الگوریتم به کل این زنجیره تفکیک‌شده پاسخ مثبت می‌دهد. این بدین مفهوم است که بقیه زنجیره نیز در فهرست واژگان وجود دارد و یا به همین ترتیب در مراحل بعد قابل تفکیک است. همان‌طور که گفته شد، در صورت یافتن زنجیره‌ای از حروف ابتدای زنجیره ورودی در فهرست واژگان، جداسازی این

1. n-gram

2. unigram

3. bigram

۴. recursive algorithm

حروف به صورت موقت انجام می‌پذیرد. این به آن معناست که علاوه بر این جداسازی، الگوریتم همچنان به دنبال سایر واژه‌هایی که در ابتدای زنجیره ورودی قابل تشخیص است نیز می‌گردد و به این ترتیب تمام حالات ممکن تفکیک زنجیره ورودی را مد نظر قرار می‌دهد. اگرچه خروجی این الگوریتم پیوستاری از واژه‌های تفکیک شده به صورت کاندید است، الگوریتم فوق قابلیت تشخیص بهترین تفکیک از میان تفکیک‌های کاندید را ندارد.

برای واضح شدن کار الگوریتم پایه تفکیک مثالی می‌زنیم. تصور می‌کنیم زنجیره ورودی «مادر اوست» باشد. این زنجیره در واژگان معیار یافت نمی‌شود. بنابراین از ابتدای زنجیره، حرف به حرف خوانده می‌شود و با واژگان معیار مقایسه می‌شود. چنانچه الگوریتم از توالی حروف این زنجیره، واژه یا واژه‌هایی را از میان واژگان معیار بیابد، پاسخ الگوریتم برای تمام زنجیره مثبت خواهد بود و موجب می‌شود عبارت ورودی به دنباله‌های «ما در اوست» و «مادر اوست» تفکیک گردد.

۳-۱-۵- الگوریتم بهبود یافته تفکیک

روش توضیح داده شده در بخش ۲-۱-۵ قادر است تمام تفکیک‌های ممکن یک عبارت را بیابد، اما اولویت‌دهی برای این تفکیک‌ها ندارد. می‌توان برای یافتن بهترین دنباله تفکیکی واژگان، از اطلاعات آماری تک‌نگاشتی و دونگاشتی واژه‌ها از پیکره معیار بهره برد؛ به این صورت که با کمک این اطلاعات زبانی، به هنگام اجرای الگوریتم پایه، احتمال دونگاشتی هر یک از واژه‌های یافت شده نیز محاسبه شود. در این روش، خروجی الگوریتم شامل تمام دنباله‌های ممکن از واژه‌های تفکیک شده به همراه احتمال آنها خواهد بود. در نتیجه، تفکیکی که بالاترین احتمال را دارد، به عنوان کاندید و بهترین تفکیک انتخاب می‌شود.

بدیهی است همانند تمامی محاسبات مبتنی بر مدل زبانی، در اینجا نیز نیاز به هموارسازی^۱ مدل زبانی احساس می‌شود که برای این منظور از اطلاعات آماری تک‌نگاشتی استفاده می‌شود تا در صورتی که توالی دونگاشتی مورد نظر، در اطلاعات استخراج شده از پیکره معیار یافت نشود، بتوان با کمک اطلاعات تک‌نگاشتی، این احتمال را محاسبه کرد و از صفر شدن نتیجه جلوگیری

1. smoothing

شود. لازم به ذکر است که در اینجا بحث تنک‌بودن داده^۱ مطرح است که برای رفع آن تمهیداتی اندیشیده شده‌است که در بخش ۵-۱-۵ توضیح داده می‌شود.

۴-۱-۵ جلوگیری از تفکیک‌های نادرست

اگرچه الگوریتم توصیف‌شده قادر خواهد بود دنباله تفکیک‌شده‌ای از واژه‌ها را برای هر عبارت ورودی به دست آورد، با توجه به وجود تعداد زیادی از واژه‌های کوتاه دو یا سه حرفی در واژگان معیار و با توجه به بالابودن بسامد این واژه‌ها، این امکان وجود دارد که عبارت ورودی به دنباله نادرستی از واژه‌های بسیار کوتاه تفکیک شود. برای جلوگیری از این مشکل، پس از اجرای الگوریتم، در یک مرحله تکمیلی، دنباله خروجی مورد بررسی مجدد قرار می‌گیرد. به این صورت که به‌ازای هر دونگاشت موجود در دنباله خروجی، چنانچه طول یکی از دو واژه سه حرف یا کمتر باشد، وجود دنباله دونگاشتی در اطلاعات دونگاشتی داده‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. از آنجا که میزان تنگی داده‌ها در سطح دونگاشتی در پیکره معیار نسبتاً بالاست، برای این منظور، از اطلاعات دونگاشتی واژه‌ها که از پیکره هدف استخراج شده‌است استفاده می‌شود. همان‌طور که قبلاً گفته شد، مشکل اصلی پیکره هدف این است که کمتر از پیکره معیار قابل اعتماد است. برای کاهش تأثیر منفی استفاده از این پیکره، هنگام بررسی وجود دونگاشت در اطلاعات دونگاشتی واژه‌ها که از پیکره هدف استخراج شده‌است، باید بسامد دونگاشت مورد جستجو بیش از ۵ باشد. در صورت غیبت دونگاشت مورد نظر یا بسامد کمتر از ۵، تفکیک انجام شده مورد تأیید قرار نخواهد گرفت و زنجیره ورودی بدون تغییر در خروجی نوشته می‌شود. برخورد با واژه‌های ناشناخته امری اجتناب‌ناپذیر در پردازش خودکار زبان است. نحوه رفتار با واژه‌های ناشناخته همانند واژه‌های چندواحدی است. بنابراین واژه‌های ناشناخته نیز تا حد امکان تفکیک می‌شود. چنانچه الگوریتم تفکیک‌سازی نتواند اطلاعات دونگاشتی مربوط به تفکیک واژه‌های ناشناخته را به دست آورد، از تفکیک آن خودداری می‌کند و واژه ناشناخته به همان صورت اولیه، دست‌نخورده باقی می‌ماند.

1. data sparsity

۵-۱-۵- رفع مشکل تنک بودن داده

۵-۱-۵-۱- تنوع نگارشی واژه‌ها

یکی از عمده‌ترین مشکلاتی که در داده‌های فارسی وجود دارد، وجود تنوع در نحوه نگارش واژه‌هاست که در بخش ۲-۲ به‌عنوان یکی از مشکلات و چالش‌های پردازش خط فارسی توضیح داده شد. البته این به این مفهوم نیست که همه واژه‌ها دارای تنوع نگارشی هستند. حتی دستور خط فرهنگستان نیز این تنوع را تاحدی پذیرفته است، مانند واژه «جرات» که به‌صورت «جرت» نیز می‌تواند نوشته شود. علاوه بر همزه، فاصله بین تکواژهای یک واژه نیز سبب ایجاد تنوع می‌شود، مانند: «می‌گوید» که بدون درج فاصله نوشته شده‌است، «می‌گوید» که با درج فاصله مجازی نوشته شده‌است، و «می‌گوید» که با درج فاصله کامل نوشته شده‌است. دلیل در نظر گرفتن تنوع نگارشی این است که ممکن است داده‌ای که در پیکره معیار وجود دارد، به‌صورت دیگری در پیکره هدف نگارش شده باشد. بنابراین محدود کردن مدل به داده معیار سبب تنک شدن می‌شود و مدل جامعی از زبان به دست نمی‌آید. با در نظر گرفتن تنوع نگارشی می‌توان تاحدی از این مشکل کاست.

در این پژوهش، برای یافتن خودکار تنوع نگارشی واژه‌ها، از مدل معرفی شده توسط قیومی و همکاران (۱۳۹۴) استفاده می‌شود. مدل معرفی شده آنها، شکل توسعه یافته «فاصله لونشتاین»^۱ (لونشتاین^۲، ۱۹۹۶) است که برای یافتن تنوع نگارشی واژه‌ها به‌کار می‌رود. در تصویر ۱، شبه‌کد الگوریتم معرفی شده توسط قیومی و همکاران (۱۳۹۴) ارائه شده‌است. در الگوریتم سه حالت جایگزینی و حذف، درج و انطباق مورد توجه است و امکان وزن دهی به هریک از حالات وجود دارد.

ورودی: دو واژه (W_1, W_2)

محاسبه فاصله لونشتاین:

- محاسبه طول واژه‌های W_1 و W_2 : M و N
- ساخت ماتریس دوبعدی $(N+1 \times M+1)$
- پرکردن سطر صفر ماتریس با نمایه ستون مرتبط با آن

1. Levenshtein distance

2. V. I. Levenshtein

- پرکردن سطر صفر ماتریس با نمایه سطر مرتبط با آن

شروع حلقه

- شروع از سطر یک و ستون یک تا سطر N و ستون M به صورت سطر به سطر
- محاسبه امتیاز سلول $[i,j]$ براساس حالات ممکن
- درج در واژه اول:

$$[i,j]=[i,j]+0.1 \quad \text{اگر درج «ء»، «ئ»، یا فاصله مجازی، یا تنوین «ً»}$$

$$[i,j]=[i-1,j]+1 \quad \text{درغیراین صورت:}$$

- درج در واژه دوم:

$$[i,j]=[i,j-1]+0.1 \quad \text{اگر درج «ء»، «ئ»، یا فاصله مجازی، یا تنوین «ً»}$$

$$[i,j]=[i,j-1]+1 \quad \text{درغیراین صورت:}$$

- انطباق در دو واژه: $[i,j]=[i-1,j-1]$

- جایگزینی یک حرف در دو واژه:

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «آ» و «ا»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «ا» و «آ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «أ» و «ئ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «ا» و «إ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «و» و «ؤ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «و» و «ئ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «ی» و «ئ»}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی شناسه «د» و «ه» در آخر فعل:}$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1 \quad \text{اگر جایگزینی «ا» و «و» در واژه، قبل از حروف «م» یا «ن»:$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+0.1$$

$$[i,j]=[i-1,j-1]+1 \quad \text{درغیراین صورت:}$$

- انتخاب یکی از سه حالت با کمترین امتیاز

پایان حلقه

خروجی: یک جفت واژه به همراه امتیاز محاسبه شده فاصله نوشتار در سلول $[N,M]$

۵-۱-۲- استفاده از گنجینه واژه^۱

همان‌طور که در بخش ۲-۱-۵ مطرح شد، در الگوریتم پیشنهادی، در صورت نبود واژه ورودی در واژگان معیار، آن واژه به‌عنوان واژه ناشناخته تلقی و تفکیک می‌شود. در نتیجه، فراهم کردن فهرستی خارج از واژه‌های معیار اهمیت به‌سزایی در کیفیت این روش پیشنهادی دارد. همان‌طور که می‌دانیم، گستردگی زبان در حوزه‌ها، ژانرها و سیاق کلام مختلف به‌گونه‌ای است که حتی با تهیه یک پیکره بزرگ نمی‌توان به‌طور کامل مشکل تنک‌بودن داده را رفع کرد. یکی دیگر از روش‌های کاهش این مشکل، استفاده از گنجینه‌های واژه، شامل فهرستی از واژه‌های خاص مانند اسامی افراد، کشورها، شهرها، گل‌ها، کوه‌ها، دریاها، رودها و رودخانه‌ها و غیره، است. برای تهیه این فهرست از مجموعه مستندات موجود در ویکی‌پدیای فارسی^۲ استفاده شده است.

واژه‌های مصوب فرهنگستان و همچنین فهرستی از واژه‌های غیرفارسی که با خط فارسی نگارش شده‌اند، مانند دانلود و پرینت، به گنجینه واژه اضافه شده و می‌توانند در کاهش مشکل تنک‌بودن داده مؤثر باشند.

۵-۱-۳ خودآموزی از داده هدف

وجود تفاوت در سیاق کلام دو پیکره معیار و هدف، مشکل تنک‌بودن داده را پررنگ‌تر می‌کند. ترکیب اطلاعات آماری این دو پیکره (هم‌تک‌نگاشتی و هم‌دونگاشتی)، این مشکل را تا حدی تعدیل می‌بخشد. برای آمیختن اطلاعات، یک حد مرزی تعریف شده است تا بتوان تا حدودی اطلاعات غلط پیکره هدف را فیلتر کرد و از ورود این اطلاعات به داده‌های استخراج‌شده پیکره معیار جلوگیری کرد. این مرز، بسامد واژه‌های تک‌نگاشتی و دونگاشتی است.

۵-۱-۴ استفاده از وندهای تصریفی و اشتقاقی

واژه‌سازی فرایندی زیایست که می‌تواند با اضافه‌شدن پیشوندها و پسوندهای تصریفی و اشتقاقی محقق شود. این ویژگی‌های زبانی، سبب افزایش مشکل تنک‌بودن داده می‌شود. برای کاهش

1. gazetteer
2. <https://dumps.wikimedia.org/fawiki/>

این مشکل باید از تحلیلگر صرفی استفاده شود. بر همین اساس، فهرستی از وندهای تصریفی و اشتقاقی تهیه شده‌است تا کار واژه‌سازی را انجام دهد. ویژگی استفاده از تحلیلگر صرفی این است که چنانچه صورت‌واژه‌ای از پیکره هدف در پیکره معیار یافت نشد ولی صورت دیگری از واژه مورد نظر که محصول وندافزایی است در پیکره معیار یافت شود، الگوریتم با کمک این روش بتواند مشکل «خارج از واژگان»^۱ را بکاهد.

۲-۵ - الگوریتم مدل معرفی شده

ساختار الگوریتم مرحله اول مدل معرفی شده برای تفکیک واژه‌های چندواحدی در تصویر ۲ آمده‌است. همان‌گونه که در این تصویر مشاهده می‌شود، ابتدا نیاز است اطلاعات n-نگاشت موردنظر از پیکره معیار و هدف استخراج شود. خوانش پیکره هدف به صورت جمله‌به‌جمله است. سپس این زنجیره ورودی با در نظر گرفتن «فاصله کامل»^۲ به عنوان مرز واژه، به عناصر تشکیل‌دهنده آن تقطیع می‌شود. هریک از این عناصر، بدون در نظر گرفتن این که آن واژه واقعی است یا خیر، به عنوان یک واژه تلقی می‌شود. هریک از واژه‌های زنجیره ورودی، به صورت حرف‌به‌حرف بررسی می‌شود. لازم به ذکر است که طول این واژه نباید زنجیره‌ای بیش از ۱۰۰ حرف باشد. یافتن انواع واژه‌های صحیح ممکن از این زنجیره و تأیید تقطیع آنها همگی در حافظه موقت رایانه انجام می‌پذیرد؛ لذا طولانی شدن این زنجیره، الگوریتم را با مشکل کمبود حافظه و افزایش زمان پردازش داده مواجه می‌کند که برای جلوگیری از مواجه شدن با این مشکل، این نوع زنجیره‌های طولانی بدون بررسی، به صورت دست‌نخورده در فایل خروجی نوشته می‌شود. سایر زنجیره‌های با طول کمتر از ۱۰۰ حرف باید از نظر تفکیک‌پذیری مورد بررسی قرار گیرند. بنابراین، واژه‌های این زنجیره با واژه‌های تک‌نگاشت استخراج شده از پیکره معیار مقایسه می‌شود. چنانچه واژه‌ای از پیکره هدف با واژه‌ای در فهرست تک‌نگاشت منطبق شود، آن واژه در فایل خروجی نوشته می‌شود.

1. out of vocabulary

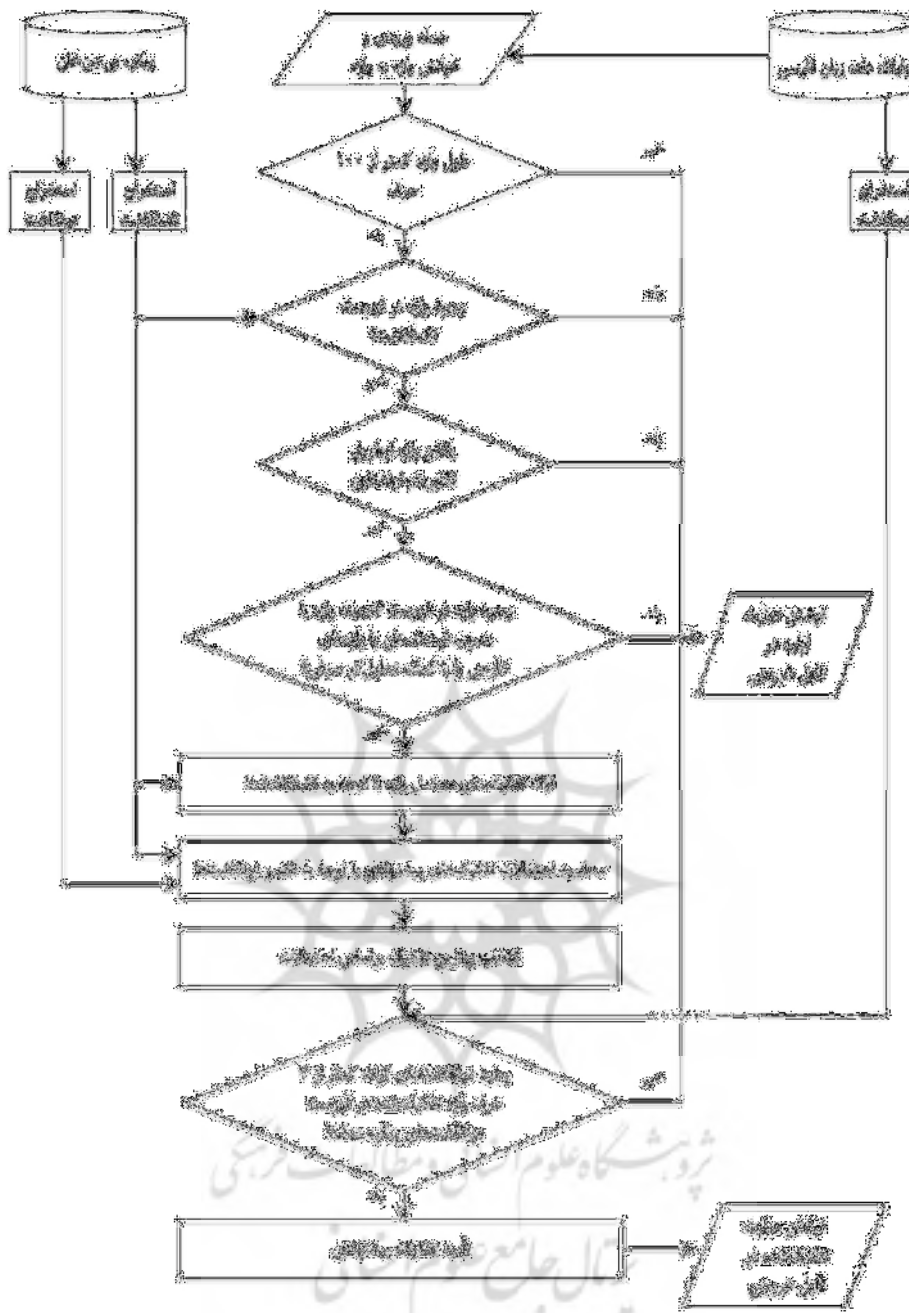
۲. white space

در این مرحله، با چند چالش روبرو می‌شویم. یکی از این چالش‌ها مربوط به خط فارسی است. شکل نوشتاری حروف «آ»، «ا»، «د»، «ذ»، «ر»، «ز»، «ژ»، و «و» در چسبندگی به عنصر بعدی تغییر نمی‌کند. این ویژگی به همراه عدم رعایت فاصله‌گذاری، ممکن است سبب ابهام در تشخیص واژه شود. برای مثال، واژه‌هایی چون «مادر» و «وبا» نمونه‌هایی از این نوع ابهام هستند. در این ابهام مشخص نیست که نگارش صحیح باید یک واژه بسیط «مادر» باشد یا دو واژه «ما» و «در». با نگاهی به پیکره دریافتیم که حجم این موارد بسیار اندک است و در این مرحله از تهیه مدل، رفع اینگونه ابهام‌ها در اولویت قرار ندارد.

چالش بعدی این است که آیا نیافتن واژه‌ای از پیکره هدف در تک‌نگاشت به این مفهوم است که این واژه باید تفکیک شود؟ پاسخ منفی است، چراکه ممکن است دلیل نیافتن واژه پیکره هدف در تک‌نگاشت، تنک‌بودن داده معیار باشد. برای رفع تنک‌بودن داده و تشخیص حداکثری واژه پیکره هدف در تک‌نگاشت، در چندین مرحله واژه پیکره هدف در تک‌نگاشت داده معیار چک می‌شود.

ممکن است یکی از دلایل عدم انطباق واژه پیکره هدف در فهرست تک‌نگاشت‌ها، تنوع نگارشی واژه باشد. الگوریتم معرفی شده توسط قیومی و همکاران (۱۳۹۴) که در قسمت ۵-۱-۵ توضیح داده شد، برای تشخیص تنوع نگارشی استفاده می‌شود تا بین تنوع نگارشی واژه‌ها ارتباط ایجاد کند و الگوریتم معرفی شده در این مقاله بتواند این واژه را تشخیص دهد. برای مثال، «علاقه‌مند» می‌تواند با درج فاصله مجازی (نیم‌فاصله) نگارش شود. علاوه بر آن، این واژه می‌تواند با درج فاصله کامل یا بدون درج فاصله، به صورت «علاقه مند» و «علاقه‌مند» نیز نوشته شود. الگوریتم تنوع نگارشی سبب می‌شود این سه واژه یک واژه تلقی شود و از تنک‌بودن داده‌ها بکاهد. البته در تنوع نگارشی فقط فاصله بین عناصر مطرح نیست. مواردی چون همزه در «جرئت» و «جرات» یا جایگزینی حرف «آ» با «ا» در «قرآن» و «قران» نیز تشخیص داده می‌شود.

همچنین با افزودن فهرست واژه به مدل می‌توان تا حدودی مشکل تنک‌بودن داده را برطرف کرد. از جمله فهرست‌های واژه افزوده شده به مدل، واژه‌های مصوب فرهنگستان است. این واژه‌ها نسبتاً جدیدند و معمولاً متداول نیستند. بنابراین، با

تصویر ۲- ساختار الگوریتم مرحله اول مدل معرفی شده

آگاهی از این واژه‌ها می‌توان از تفکیک آنها جلوگیری کرد. فهرست واژه دیگری که اضافه شده است، گنجینه واژه، شامل فهرستی از اسامی افراد، شهرها، کشورها، گل‌ها، رودها، رودخانه‌ها، کوه‌ها و موارد اینچنینی است که برای تهیه این فهرست، عناوین مستندات موجود در ویکی‌پدیای فارسی به‌عنوان گنجینه واژه به فهرست‌های واژه افزوده شده به مدل اضافه می‌شود. برای کاربردی‌تر شدن مدل معرفی شده تلاش کرده‌ایم این مدل به گونه‌ای تهیه شود که قابلیت کاربرد مجدد بر روی یک مجموعه داده دیگر را داشته باشد. با نگاهی به منبع، داده‌های دیگری مانند وبلاگ، کاربرد واژه‌های لاتین با خط فارسی، مانند «دانلود» یا «آنلاین»، جلب توجه می‌کند. برای رفع مشکل تنک‌بودن این نوع واژه‌ها، فهرستی از واژه‌های غیرفارسی نگارش شده با خط فارسی تهیه شده است تا بتوان از تفکیک‌پذیری آنها جلوگیری کرد.

روش دیگر کاستن تنک‌بودن داده، استفاده از تحلیل‌گر واژه است. این تحلیل‌گر می‌کوشد با تحلیل ساختار واژه و در نظر گرفتن وندهای تصریفی و اشتقاقی، بین واژه پیکره هدف و تک‌نگاشت پیکره معیار ارتباط برقرار کند. برای مثال، اگر واژه پیکره هدف «فروشگاه» باشد و در فهرست تک‌نگاشت «فروشگاه‌هایی» وجود داشته باشد، با کمک تحلیل‌گر صرفی واژه «فروشگاه‌هایی» از واژه «فروشگاه» ساخته می‌شود و سپس انطباق صورت می‌گیرد. لازم به ذکر است که این تحلیل صرفی دوسویه است؛ به این معنی که اگر در پیکره هدف واژه «فروشگاه‌هایی» و در فهرست تک‌نگاشت واژه «فروشگاه» وجود داشته باشد، می‌توان با کمک تحلیل‌گر صرفی از واژه «فروشگاه‌هایی» به واژه «فروشگاه» رسید و آنها را بر هم منطبق کرد.

اگر واژه پیکره هدف به روش‌های فوق در فهرست تک‌نگاشت پیکره معیار یافت نشد، آن واژه باید تفکیک شود. روش تفکیک در بخش ۲-۱-۵ توضیح داده شده است و در اینجا به ذکر مثال بسنده می‌کنیم. تصور کنید ورودی مدل، زنجیره «ویابه‌تراست» باشد. این زنجیره، با کمک روش‌های گفته شده در بالا برای رفع تنک‌بودن داده، در فهرست تک‌نگاشت یافت نشده است و باید تفکیک شود. بنابراین، از ابتدای زنجیره، حرف به حرف خوانده می‌شود. چنانچه بتوان از توالی حروف، واژه‌ای را در واژگان معیار یافت، آن توالی حروف به‌عنوان یک واژه به‌طور موقت از زنجیره جدا می‌شود و بقیه زنجیره به‌صورت بازگشتی مجدداً برطبق همین روش بررسی می‌شود. در نهایت، تفکیک پیشنهادی «و یا بهتر است» ارائه داده می‌شود. از آنجا که تک‌تک

واژه‌های تفکیک‌شده پیشنهادی، در فهرست تک‌نگاشت داده معیار وجود دارد، پاسخ الگوریتم برای اعمال این تفکیک مثبت است.

گاهی به دلیل ابهام، ممکن است چندین تفکیک پیشنهاد شود، مانند «مادرآوست» که در مورد تفکیک‌پذیری «مادر» به «ما» و «در» و عدم تفکیک‌پذیری آن به صورت واژه بسیط «مادر» ابهام وجود دارد. در این موارد احتمال دونگاشتی بودن هریک از واژه‌های یافت‌شده محاسبه می‌شود. در مرحله بعد، تفکیکی که بالاترین عدد احتمالات بر مبنای مدل زبانی آماری را دارد، به عنوان کاندید و بهترین تفکیک انتخاب می‌شود. تاکنون جواب مثبت از الگوریتم گرفته شده است، ولی به دلیل تنگ‌بودن داده و محدود بودن فهرست تک‌نگاشت، ممکن است واژه‌ای به اشتباه تفکیک شده باشد. برای کاهش این نوع خطا، از دونگاشت پیکره هدف برای واژه‌های با طول بیش از ۳ حرف استفاده می‌شود. چنانچه پاسخ الگوریتم پس از مقایسه کردن با دونگاشت پیکره هدف منفی باشد، از تفکیک آن صرف‌نظر می‌شود و آن زنجیره بدون تغییر در فایل خروجی نوشته می‌شود. چنانچه پاسخ الگوریتم مثبت باشد، تفکیک تأیید می‌شود و در فایل خروجی نوشته می‌شود.

توضیحات بالا، مربوط به پردازش مرحله اول در مدل معرفی شده است. در این مرحله، فقط کار تفکیک انجام نمی‌پذیرد و امکان ترکیب وندهای تصریفی و اشتقاقی با پایه نیز وجود دارد. لازم به ذکر است در حال حاضر الگوریتم معرفی شده توانایی واحدسازی واحدهای چندواژه‌ای، مانند حرف اضافه مرکب، حرف ربط مرکب، قید مرکب و غیره، را ندارد که برای افزایش کارایی این الگوریتم در پژوهش‌های آتی به این موضوع پرداخته خواهد شد.

پردازش مرحله دوم ساده‌تر است. این مرحله فقط بر روی فعل متمرکز است و خروجی مرحله اول، ورودی این مرحله است. در این مرحله، پیشوندهای استمراری «می» یا «نمی» و واژه‌بست‌های تصریفی «ام، ای، است، ایم، آید، اند» که از فعل منفک شده‌اند و نقش یک واژه مستقل را بازی می‌کنند، به فعل ملحق می‌شوند تا یک واژه را بسازند، مانند: «می خورده ام» که به «می خورده‌ام» تبدیل می‌شود.

مرحله سوم پردازش، تکرار مرحله اول است و ورودی آن، خروجی مرحله دوم است. دلیل تکرار مرحله اول این است که ممکن است در مرحله اول یک زنجیره به واحدهایی تقسیم شود

که بعضی از این واحدها باید با واحدهای دیگر ترکیب شوند و یک واحد را بسازند، مانند «دردارو سازی» که در مرحله اول به «در دارو سازی» تبدیل می‌شود. برای فراهم آوردن امکان ترکیب واحدهای منفصل شده، پردازش مرحله اول مجدداً تکرار می‌شود تا بعضی از واحدها به یکدیگر متصل شوند و یک واژه را بسازند. برای مثال در مرحله سوم، «در دارو سازی» به «در داروسازی» تبدیل می‌شود.

۶- آزمایش‌ها و ارزیابی

مدل زبانی معرفی شده در بخش ۵ با زبان برنامه‌نویسی جاوا پیاده‌سازی شده است. در این مدل، ابتدا نیاز است که اطلاعات آماری تک‌نگاشتی و دونگاشتی از دو پیکره معیار و هدف استخراج شود. با اجرای الگوریتم پیاده‌سازی شده، پیکره هدف به‌عنوان داده ورودی به نرم‌افزار داده می‌شود تا مشکل چندواژگی و واحدسازی را کاهش دهد.

برای ارزیابی کارایی الگوریتم، به داده آزمون نیاز است. متأسفانه تاکنون برای زبان فارسی مجموعه داده‌ای که حاوی داده بدون واحدسازی معیار و معادل واحدسازی معیار آن باشد فراهم نشده است. علاوه بر این کاستی، باتوجه به این که الگوریتم پژوهش حاضر سه مرحله‌ای است و می‌خواهیم بر اساس هر مرحله، کارایی الگوریتم را محاسبه کنیم به داده معیار برای هر سه مرحله نیاز داریم. این داده با ویژگی‌هایی که مد نظر است به‌صورت آماده وجود ندارد. به همین دلیل برای ارزیابی الگوریتم معرفی شده نیاز است تا خروجی این الگوریتم به‌صورت دستی مورد ارزیابی قرار گیرد.

برای این منظور، به‌شکل تصادفی ۲۰۰ جمله از تمام داده‌های تحلیل شده انتخاب شده است و باتوجه به معیارهای ارزیابی که در ادامه توضیح داده می‌شود، کار ارزیابی به‌صورت دستی برای هر یک از سه مرحله پردازش انجام می‌پذیرد. ممکن است تعداد ۲۰۰ جمله آزمون برای ارزیابی کم به‌نظر بیاید و کافی نباشد و بتوان با داشتن حجم بیشتری داده آزمون نتایج واقع‌گرایانه‌تری به‌دست آورد. از آنجاکه تهیه داده معیار به‌صورت دستی کاری زمان‌بر و طاقت‌فرساست، در این پژوهش این سختی کار دوچندان است. دلیل آن این است که باتوجه به چندمرحله‌ای بودن الگوریتم معرفی شده، بررسی جداگانه خروجی هر مرحله مورد نیاز است تا ضمن بررسی کارایی الگوریتم در هر مرحله، امکان مقایسه بین مراحل مختلف وجود داشته باشد. بر این اساس،

۲۰۰ جمله مذکور، سه بار به‌طور مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌است. برای ارزیابی عملکرد مدل معرفی شده می‌توان از ماتریس درهم‌ریختگی^۱ که در جدول ۱ آمده است استفاده کرد.

جدول ۱- ماتریس درهم‌ریختگی

دادهٔ پردازش شده			
غلط	صحیح		
صحیح ← غلط	صحیح ← صحیح	صحیح	دادهٔ ورودی
غلط ← غلط	غلط ← صحیح	غلط	

منظور از «دادهٔ ورودی» در جدول ۱ داده‌ای است که با احتساب فاصلهٔ کامل به‌عنوان مرز نمای واژه بتوان واژه‌های مستقل یا واژه‌های چندواحدی را یافت که باید توسط الگوریتم معرفی شده به واژه‌های مستقل صحیح تبدیل شوند. این تبدیل ممکن است به‌صورت صحیح یا غلط انجام پذیرد. «دادهٔ پردازش شده» مربوط به خروجی و عملکرد الگوریتم بر روی داده است که نتیجهٔ به‌دست آمده از کار پردازشی الگوریتم معرفی شده می‌تواند صحیح یا غلط باشد. از درهم‌ریختگی این دو، چهار وضعیت را فراهم می‌آورد:

(الف) صحیح ← صحیح: در این وضعیت، یک واژهٔ صحیح در دادهٔ ورودی بدون تغییر و به همان صورت در خروجی الگوریتم دیده می‌شود.

(ب) غلط ← صحیح: در این وضعیت، یک واژهٔ غلط در دادهٔ ورودی پس از اعمال الگوریتم معرفی شده بر روی آن و انجام کار پردازشی، به یک واژهٔ صحیح تبدیل می‌شود.

(ج) صحیح ← غلط: در این وضعیت، یک واژهٔ صحیح در دادهٔ ورودی پس از اعمال الگوریتم معرفی شده بر روی آن و انجام کار پردازشی به یک واژهٔ غلط تبدیل می‌شود.

(د) غلط ← غلط: در این وضعیت، یک واژهٔ غلط در دادهٔ ورودی بدون تغییر و به همان صورت غلط در خروجی دیده می‌شود و الگوریتم معرفی شده هیچ‌گونه کار پردازشی بر روی آن انجام نمی‌دهد.

1. confusion matrix

با در نظر داشتن این چهار وضعیت، می‌توان فرمول‌های (۱) تا (۳) را استخراج کرد. فرمول (۱) برای محاسبه میزان تصحیح خطاهای نوشتاری در معیارسازی متن به کار می‌رود. در این فرمول، نسبت غلط‌های تصحیح شده توسط الگوریتم به تعداد کل غلط‌های ورودی، اعم از این که تصحیح شده باشد یا خیر، سنجیده می‌شود. بالا بودن این عدد بیانگر توانایی الگوریتم برای تصحیح غلط داده ورودی است. فاصله میزان درصد تصحیح خطای نوشتاری تا ۱۰۰ درصد که همان داده معیار است، بیانگر میزان کاری است که توسط الگوریتم معرفی شده انجام نمی‌گیرد و برای رسیدن به داده معیار نیاز به کار دستی است.

(۱)

$$\frac{\text{غلط} \leftarrow \text{صحيح}}{\text{غلط} \leftarrow \text{غلط} + \text{غلط} \leftarrow \text{صحيح}} = \text{تصحیح خطای نوشتاری}$$

فرمول (۲) برای محاسبه میزان خطاهای ایجاد شده توسط الگوریتم معرفی شده در مواردی که ابهام وجود دارد به کار می‌رود. در این فرمول، نسبت صحیح‌هایی که غلط شده‌اند به تمام صحیح‌ها، اعم از این که صحیح‌ها غلط شده باشند یا بدون تغییر باقی مانده باشند، سنجیده می‌شود. پایین بودن این عدد بیانگر توانایی الگوریتم معرفی شده در ابهام‌زدایی و هوشمندی آن در عدم اعمال هرگونه تغییری است.

(۲)

$$\frac{\text{صحيح} \leftarrow \text{غلط}}{\text{صحيح} \leftarrow \text{صحيح} + \text{صحيح} \leftarrow \text{غلط}} = \text{ایجاد خطای نوشتاری}$$

فرمول (۳) میزان دقت الگوریتم معرفی شده را محاسبه می‌کند. در این فرمول نسبت تمام صحیح‌ها در خروجی الگوریتم به تمام حالات در داده‌ها سنجیده می‌شود. بالا بودن این عدد بیانگر میزان دقت در داده خروجی است. فاصله میزان درصد دقت تا ۱۰۰ درصد بیانگر میزان غلط در داده خروجی است و نیاز آن به اصلاح دستی برای دستیابی به دقت ۱۰۰ درصد است.

(۳)

$$\frac{\text{غلط} \leftarrow \text{صحيح} + \text{صحيح} \leftarrow \text{صحيح}}{\text{صحيح} \leftarrow \text{صحيح} + \text{غلط} \leftarrow \text{صحيح} + \text{غلط} \leftarrow \text{غلط}} = \text{دقت}$$

در جدول ۲، تعداد واژه‌های ۲۰۰ جمله انتخاب‌شده آزمون به‌طور تصادفی، برای داده ورودی و خروجی آمده‌است. کاهش تعداد واژه‌ها در جملات خروجی نهایی بیانگر این است که واحدهای چندواژه‌ای فراوان در داده ورودی وجود دارد که با رفع این مشکلات می‌توان به داده معیار و آمار دقیق‌تری از واژه‌های موجود در آن دست یافت.

جدول ۲- نتایج به‌دست‌آمده از داده‌های ورودی و خروجی نهایی

تعداد جملات	تعداد واژه‌های داده ورودی	تعداد واژه‌های داده خروجی نهایی	طول متوسط جملات داده خروجی نهایی
۲۰۰	۵۷۰۹	۵۴۰۳	۲۷

همان‌طور که در قسمت ۲-۵ توضیح داده شد، الگوریتم معرفی‌شده سه مرحله پردازش دارد که در ادامه، ارزیابی هر یک از مراحل توضیح داده خواهد شد. مرحله اول بیشترین و مهم‌ترین نقش را در الگوریتم معرفی‌شده بازی می‌کند. در این مرحله تفکیک چندواحدی‌ها به واژه‌های مستقل یا ترکیب‌وندها به پایه‌ها صورت می‌پذیرد. مطابق با جدول ۱، ارزیابی این مرحله در جدول ۳ نمایش داده شده‌است.

جدول ۳- ارزیابی مرحله اول الگوریتم معرفی‌شده

داده پردازش شده			
داده	صحيح	غلط	صحيح
داده	۵۴۰۷	۱۰	صحيح
ورودی	۱۷۹	۳۱	غلط

خروجی اجرای مرحله اول الگوریتم سبب می‌شود تعداد واژه‌های پیکره از ۵۷۰۹ واژه به ۵۶۲۷ واژه کاهش یابد. نتایج به‌دست‌آمده از اجرای مرحله اول الگوریتم در جدول ۳ گزارش شده‌است که به کمک آنها می‌توان میزان تغییرات را نسبت به تمام واژه‌های این مرحله سنجید. در این

مرحله، ۵۴۰۷ واژه از مجموع ۵۶۲۷ واژه داده ورودی (۹۶/۰۹ درصد) با داده خروجی منطبق است و الگوریتم معرفی شده هیچ گونه تغییری روی این موارد اعمال نکرده است. ۱۷۹ واژه از مجموع ۵۶۲۷ واژه ورودی (۳/۱۸ درصد) غلط بوده و به طور صحیح توسط ماشین تغییر کرده است. ۳۱ واژه صحیح از مجموع ۵۶۲۷ واژه ورودی (۰/۱۸ درصد) توسط ماشین غلط شده است؛ و ۱۰ واژه از مجموع ۵۶۲۷ واژه ورودی که غلط است (۰/۵۵ درصد) بدون اعمال هرگونه تغییری توسط الگوریتم معرفی شده، در داده خروجی غلط باقی مانده است.

باتوجه به اطلاعات موجود در جدول ۳، می توان کارایی مدل در مرحله اول را طبق فرمول های (۱) تا (۳) محاسبه و نتایج را در جدول ۴ مشاهده کرد. براساس نتایج به دست آمده، از میان داده های غلطی که به عنوان داده ورودی به مدل داده شده است، ۸۵/۲۴ درصد آن به طور صحیح توسط ماشین تغییر کرده است. همچنین، از میان داده های صحیحی که به عنوان داده ورودی به مدل داده شده است، ۰/۱۹ درصد آن به اشتباه توسط ماشین تغییر کرده است. این عدد کمتر از یک درصد بوده و بسیار ناچیز است. دقت این الگوریتم که در اصل، خروجی داده صحیح است ۹۹/۲۷ درصد است. مابقی ۰/۷۳ درصد مربوط به غلطهایی است که یا توسط ماشین ایجاد شده است، یا توسط الگوریتم تصحیح نشده است.

جدول ۴- درصد کارایی الگوریتم معرفی شده در مرحله اول

تصحیح خطای نوشتاری	ایجاد خطای نوشتاری	دقت
۸۵/۲۴	۰/۱۹	۹۹/۲۷

پردازش داده در مرحله دوم بسیار ساده است. در این مرحله، عناصر متعلق به صورت های صرفی فعل، با یکدیگر ترکیب می شوند. جدول ۵، ارزیابی این مرحله را نمایش می دهد. خروجی اجرای مرحله دوم الگوریتم سبب می شود تعداد واژه های پیکره از ۵۶۲۷ واژه به ۵۵۱۳ واژه کاهش یابد. نتایج به دست آمده از اجرای مرحله دوم الگوریتم در جدول ۵ گزارش شده است که می توان به کمک آنها میزان تغییرات را نسبت به تمام واژه های این مرحله سنجید. در مرحله دوم، ۵۳۹۴ واژه از ۵۵۱۳ واژه داده ورودی (۹۷/۸۴ درصد) با داده خروجی منطبق است و تغییری روی این داده اعمال نشده است. ۱۱۸ واژه غلط از ۵۵۱۳ واژه ورودی (۲/۱۴)

درصد) توسط الگوریتم به‌طور صحیح تغییر کرده‌است. ۱ واژه صحیح از ۵۵۱۳ واژه ورودی (۰/۰۲ درصد) توسط الگوریتم معرفی شده غلط شده‌است؛ و مدل هیچ داده ورودی غلطی را بدون تغییر باقی نگذاشته‌است.

جدول ۵- ارزیابی مرحله دوم الگوریتم معرفی شده

داده پردازش شده			
غلط	صحیح		
۱	۵۳۹۴	صحیح	داده
۰	۱۱۸	غلط	ورودی

باتوجه به اطلاعات موجود در جدول ۵، می‌توان کارایی الگوریتم در مرحله دوم را محاسبه و نتیجه را در جدول ۶ مشاهده کرد. براساس نتایج به‌دست آمده، تمام داده‌های غلطی که به‌عنوان داده ورودی به الگوریتم داده می‌شود، به‌طور صحیح توسط ماشین تغییر کرده‌اند. از میان داده‌های صحیحی که به‌عنوان داده ورودی به مدل داده شده‌است، ۰/۰۲ درصد آن به اشتباه توسط ماشین تغییر کرده‌است که بسیار ناچیز است. دقت این الگوریتم برای داده خروجی صحیح ۹۹/۹۸ درصد است.

جدول ۶- درصد کارایی الگوریتم معرفی شده در مرحله دوم

دقت	ایجاد خطای نوشتاری	تصحیح خطای نوشتاری
۹۹/۹۸	۰/۰۲	۱۰۰

مرحله سوم الگوریتم معرفی شده، درحقیقت تکرار مرحله اول است. هدف از این تکرار این است که چنانچه زنجیره متصلی از هم منفک شده و لازم باشد بعضی از عناصر این زنجیره منفک شده به عناصر دیگر متصل شود، امکان اتصال این عناصر فراهم آید. برای واضح‌تر شدن این هدف مثالی زده می‌شود. زنجیره «وعلاقه مند» را در نظر بگیرید. در مرحله یک، زنجیره «وعلاقه» از هم منفک شده و به «و» و «علاقه» تبدیل می‌شود. در این مرحله وند «مند» به پایه خود

ارائه یک روش مبتنی بر مدل زبانی ... | ۴۵

متصل نمی‌شود؛ بلکه در مرحله سوم، دو عنصر «علاقه» و «مند» به یکدیگر متصل می‌شوند. خروجی اجرای مرحله سوم الگوریتم سبب می‌شود تعداد واژه‌های پیکره از ۵۵۱۳ واژه به ۵۵۰۶ واژه کاهش یابد. نتایج به‌دست‌آمده از اجرای مرحله سوم الگوریتم در جدول ۷ گزارش شده‌است که می‌توان به کمک آنها میزان تغییرات نسبت به تمام واژه‌های این مرحله را سنجید. در مرحله سوم، ۵۴۷۰ واژه از مجموع ۵۵۰۶ واژه داده ورودی (۹۹/۳۵ درصد) با داده خروجی منطبق است و تغییری روی این داده اعمال نشده‌است. بنابراین در این مرحله روی حجم بسیار کم باقیمانده (کمتر از یک درصد)، کار پردازشی انجام می‌شود. ۷ واژه از مجموع ۵۵۰۶ واژه داده ورودی (۰/۱۳ درصد) غلط بوده و توسط الگوریتم به‌طور صحیح تغییر کرده‌است. ۵ واژه صحیح از مجموع ۵۵۰۶ واژه داده ورودی (۰/۰۹ درصد) توسط الگوریتم غلط شده‌است؛ و روی ۲۴ واژه غلط از مجموع ۵۵۰۶ واژه داده ورودی (۰/۴۴ درصد) تغییری اعمال نشده‌است.

جدول ۷- ارزیابی مرحله سوم الگوریتم معرفی شده

داده پردازش شده			
غلط	صحیح		
۵	۵۴۷۰	صحیح	داده
۲۴	۷	غلط	ورودی

براساس جدول ۷، نتیجه ارزیابی مرحله سوم الگوریتم معرفی شده در جدول ۸ آمده است. باتوجه به نتایج به‌دست‌آمده می‌توان مشاهده کرد که ۲۲/۵۸ درصد خطاهای نوشتاری توسط ماشین تصحیح شده و ۰/۰۹ درصد خطاها توسط الگوریتم ایجاد شده‌است. دقت الگوریتم در مرحله سوم ۹۹/۴۷ درصد است.

جدول ۸- میزان درصد کارایی الگوریتم معرفی شده در مرحله سوم

تصحیح خطای نوشتاری	ایجاد خطای نوشتاری	دقت
۲۲/۵۸	۰/۰۹	۹۹/۴۷

پس از بررسی جملات خروجی در مرحله سوم، اشکالات باقیمانده به صورت دستی تصحیح شد و جمله معیار به دست آمد و منجر شد تعداد واژه‌های پیکره از ۵۵۰۶ واژه به ۵۴۰۳ واژه کاهش یابد. در جدول ۹، میزان تغییرات واژه‌های این مرحله نسبت به داده ورودی ارزیابی شده است. در تهیه این داده‌ها، ۴۹۸۰ واژه از مجموع ۵۴۰۳ واژه داده ورودی (۹۲/۱۷ درصد) با داده خروجی منطبق است. ۳۰۴ واژه غلط از مجموع ۵۴۰۳ واژه داده ورودی (۵/۶۳ درصد) صحیح شده است. ۱ واژه صحیح از مجموع ۵۴۰۳ واژه داده ورودی (۰/۰۲ درصد) غلط شده است؛ و ۱۱۸ واژه غلط از مجموع ۵۴۰۳ واژه داده ورودی (۲/۱۸ درصد) بدون تغییر باقی مانده است.

جدول ۹- ارزیابی تهیه داده معیار نسبت به داده ورودی اولیه

داده پردازش شده			
غلط	صحیح		
۱	۴۹۸۰	صحیح	داده
۱۱۸	۳۰۴	غلط	ورودی

در جدول ۱۰، درصد کارایی کلی الگوریتم معرفی شده گزارش شده است. براساس نتایج به دست آمده، از میان داده‌های غلطی که به عنوان داده ورودی تصحیح شده است، ۷۲/۰۴ درصد آن صحیح بوده است. همچنین، از میان داده‌های صحیحی که به عنوان داده ورودی به مدل داده شده است، ۰/۰۲ درصد به اشتباه تغییر کرده است. این عدد کمتر از یک درصد و بسیار ناچیز است. دقت کل این سامانه، ۹۷/۸۰ درصد است. مابقی مربوط به غلط‌هایی است که توسط الگوریتم ایجاد شده است یا غلط‌های موجود در داده‌هاست که توسط الگوریتم تصحیح نشده است.

جدول ۱۰- میزان درصد کارایی برای تهیه داده معیار

تصحیح خطای نوشتاری	ایجاد خطای نوشتاری	دقت
۷۲/۰۴	۰/۰۲	۹۷/۸۰

۷- نتیجه‌گیری

آنچه در این مقاله مطرح شد، معرفی روشی مبتنی بر یک مدل زبانی آماری برای کاربرد در واحدسازی پیکره فارسی بود. اساساً متن نگاشته‌شده فارسی با دو مشکل ساده ولی فراگیر مواجه است. مشکل اول اتصال یک واژه به واژه‌های بعدی و تشکیل واژه‌های چندواحدی است؛ و مشکل بعدی واحدهای چندواژه‌ای است که از جدادگی واژه‌هایی به دست می‌آیند که با هم یک واحد واژگانی را تشکیل می‌دهند.

اجرای الگوریتم این مدل، سه مرحله‌ای بود. در مرحله اول، واژه‌های چندواحدی از هم منفک و واحدهای چندواژه‌ای حاصل از وندافزایی به هم متصل می‌شود. برای رسیدن به هدف مرحله اول، یک الگوریتم پایه معرفی شد. سپس با توجه به چالش‌های پیش‌آمده، این الگوریتم بهبود داده شد. در مرحله دوم، از روش انطباق برای بررسی چندواژگی در فعل استفاده شد. مرحله سوم در حقیقت تکرار مرحله اول است که بر روی موارد جافتاده اعمال می‌شود. در انتها از الگوریتم معرفی شده برای واحدسازی داده‌های زبانی پایگاه داده‌های زبان فارسی استفاده شد. براساس ۲۰۰ جمله داده آزمون، نتیجه ۷۲/۰۴ درصدی در تصحیح خطای نگارشی داده ورودی با ۹۷/۸۰ درصد دقت و ۰/۰۲ درصد ایجاد خطای نگارشی توسط الگوریتم به دست آمد. این میزان دقت بیانگر این است که داده خروجی الگوریتم معرفی شده چقدر به داده معیار نزدیک است و چقدر به تلاش نیروی انسانی برای تکمیل واحدسازی داده‌ها نیاز است. برای رسیدن به این میزان دقت، ۷۲/۰۴ درصد از خطای نگارشی در متن به‌طور خودکار تصحیح شده است که البته می‌توان این انتظار را داشت که رفع مسائلی که سبب می‌شود الگوریتم معرفی شده نتواند به‌خوبی کار تصحیح را انجام دهد، به افزایش دقت الگوریتم معرفی شده بینجامد و این موضوعی است که در پژوهش‌های آتی به آن پرداخته خواهد شد.

منابع

- احمدیان، ا. ح. و ه. فیلی (۱۳۹۵) «روش مبتنی بر یادگیری برای تعیین مرز بین کلمات در متن فارسی» در مجموعه مقالات کنفرانس ملی سالانه انجمن کامپیوتر ایران، تهران، ایران.
- بی‌جن‌خان، م. (۱۳۸۳). «نقش پیکره زبانی در نوشتن دستور زبان: معرفی یک نرم‌افزار رایانه‌ای». *مجله زبان‌شناسی*. ۱۹ (۲): ۴۸-۶۷.

- شریفی‌آتشگاه، م. (۱۳۸۸). تولید نیمه‌خودکار درخت‌بانک گروه‌های نحوی در متون فارسی. رسالهٔ دکتری، دانشگاه تهران.
- طباطبایی سیفی، ش. و ا. صراف (۱۳۹۶) «سازه‌ساز: واژه‌بندی و یکسان‌سازی متون فارسی با رویکرد پیکره‌محور». در مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دانش‌بنیان در مهندسی کامپیوتر و فناوری اطلاعات، تهران، ۱۱-۱.
- عاصی، م. (۱۳۸۴). «پایگاه داده زبان فارسی در اینترنت». پژوهشگران. ش ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۶-۱۳.
- عاصی، م. و س. قندی (۱۳۹۴). «پایگاه داده‌های زبان فارسی و پیکرهٔ تاریخی آن». در مجموعه مقالات نخستین همایش ملی زبان‌شناسی پیکره‌ای، به‌کوشش آ. میرزایی، تهران: نشر نویسه پارسی، ۲۲۰-۱۹۳.
- فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۹). دستور خط فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- قیومی، م. (۱۳۹۶). «مسئله چندواژگی در پردازش نحو رایانشی زبان فارسی». مجموعه مقالات چهارمین همایش ملی زبان‌شناسی رایانشی. به‌کوشش م. قیومی و آ. شهریارفرد، تهران: نشر نویسه پارسی، ۴۰-۱۱.
- قیومی، م.، س. شریفی و م. صنعتی (۱۳۹۴). «تنوع نگارشی در زبان فارسی و تهیهٔ خودکار دادگان املائی از پیکرهٔ زبانی مبتنی بر وب». مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی وب‌پژوهی. تهران: دانشگاه علم و فرهنگ.
- کاشفی، ا. (۱۳۹۰). «ویراستیار: مطالعهٔ تطبیقی یک فعالیت پردازشی متن‌باز در زبان فارسی». ره‌آورد نور، ۳۴: ۱۰۱-۹۶.
- وزیرنژاد، ب.، ف. سلطانزاده، م. مهدوی، و م. مرادی (۱۳۹۴). «ویرایش‌گر متن شریف: سامانه ویرایش و خطایابی املائی زبان فارسی». پردازش‌علائم و داده‌ها. ۱۲ (۴): ۵۲-۴۳.

Adda, G., M. Adda-Decker, J. Luc Gauvain, & L. Lamel (1997). "Text normalization and speech recognition in French". *Proceedings of 5th*

- European Conference on Speech Communication and Technology (EUROSPEECH)*. Rhodes, Greece: 2711-2714.
- Bijankhan, M., J. Sheykhzadegan, M. Bahrani, & M. Ghayoomi (2011). "Lessons from building a Persian written corpus: Peykare". *Language Resources and Evaluation*, 45(2):143-164.
- Faili, H., N. Ehsan, M. Montazery, & M. T. Pilehvar (2016). "Vafa spell-checker for detecting spelling, grammatical, and real-word errors of Persian language". *Digital Scholarship in the Humanities*, 31 (1): 95-117.
- Ghayoomi, M. & S. Momtazi (2009). "Challenges in developing Persian corpora from on-line resources". *Proceedings of 2009 IEEE International Conference on Asian Language Processing*. Singapore: 108-113.
- Ghayoomi, M., S. Momtazi, & M. Bijankhan (2010). "A study of corpus development for Persian". *International Journal on Asian Language Processing*. 20 (1): 17-33.
- Levenshtein, V. I. (1996). "Binary codes capable of correcting deletions, insertions, and reversals". *Soviet Physics Doklady*. 10 (8): 707-710.
- Li, C., & Y. Liu (2014). "Improving text normalization via unsupervised model and discriminative reranking". *Proceedings of the ACL 2014 Student Research Workshop*. Baltimore, Maryland, USA: 86-93.
- Scannell, K. (2014). "Statistical models for text normalization and machine translation". *Proceedings of the First Celtic Language Technology Workshop*. Dublin, Ireland: 33-40.
- Sarabi, Z., H. Mahyar, & M. Farhoodi (2013). "ParsiPardaz: Persian language processing toolkit". *Proceedings of IEEE 3rd International eConference on Computer and Knowledge Engineering*. Mashad Ferdowsi University: 73-79.
- Seraji, M., B. Megyesi, & J. Nivre (2012). "A basic language resource kit for Persian". *Proceedings of the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Istanbul, Turkey: 2245-2252.
- Shamsfard, M. (2011). "Challenges and open problems in Persian text processing". *Proceedings of the 5th Language and Technology Conference: Human Language Technologies as a Challenge for Computer Science and Linguistics*. Poznań, Poland: 65-69.

- Shamsfard, M., H. Jafari, & M. Ilbeygi (2010). "STeP-1: A Set of fundamental tools for Persian Text Processing". *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Valletta, Malta: 859-865.
- SharifiAtashgah, M., & M. Bijankhan (2009). "Corpus-based analysis for multi-token units in Persian". *International Journal of Information and Communication Technology*. Tehran: Iran Telecom Research Center, 1 (3): 15-26.
- Yang, Y., & J. Eisenstein (2013). "A log-linear model for unsupervised text normalization". *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. Seattle, Washington, USA: 61-72.

